

INGLIZ TILIDA DIREKTIV NUTQIY AKTLARNING TASNIFLANISHI

Yunusova Malika

Qo'qon universiteti Andijon filiali 1-kurs magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilida direktiv nutqiy aktlarning tasniflanish tamoyillari pragmalingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi direktivlarning illokutsion kuchi, ijtimoiy masofa va muloyimlik strategiyalari bilan bog'liq turlarini tizimlashtirishdir. Metod sifatida diskurs tahlili va pragmatik interpretatsiya qo'llandi. Natijada direktivlar yadro va periferik turlarga ajratilib, kontekstga bog'liq mezonlar aniqlashtirildi.*

Аннотация. *В статье рассматриваются принципы классификации директивных речевых актов в английском языке с позиций прагмалингвистики. Целью является систематизация типов директивов по иллокутивной силе, социальной дистанции и стратегиям вежливости. Методологически использованы дискурс-анализ и прагматическая интерпретация. Установлено разграничение ядерных и периферийных директивов и выявлены контекстные критерии их различения.*

Abstract. *This article examines principles for classifying directive speech acts in English from a pragmalinguistic perspective. The aim is to systematize directive types by illocutionary force, social distance, and politeness strategies. The study applies discourse analysis and pragmatic interpretation. The results distinguish core and peripheral directives and specify context-sensitive criteria that explain variation across institutional and everyday interaction.*

Kalit so'zlar: *direktiv nutqiy akt, illokutsion kuch, buyruq, iltimos, maslahat, muloyimlik, ingliz pragmatikasi*

Ключевые слова: *директивный речевой акт, иллокутивная сила, приказ, просьба, совет, вежливость, английская прагматика*

Keywords: *directive speech act, illocutionary force, command, request, advice, politeness, English pragmatics*

Introduction

Nutqiy aktlar nazariyasi til birliklarining faqat grammatik va leksik tuzilishini emas, balki ularning kommunikativ vazifa va ijtimoiy oqibatlarini ham izohlash imkonini beradi. Ayniqsa direktiv nutqiy aktlar muloqotda muhim o'rin tutadi, chunki ular tinglovchining kelajakdagi xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatishni ko'zlaydi va shu sababli ijtimoiy normalar, rol munosabatlari hamda muloyimlik talablariga kuchli darajada bog'liq bo'ladi.

Ingliz tili materialida direktivlar ko'pincha grammatik imperativ bilan tenglashtiriladi, biroq real diskursda buyruq, iltimos, taklif, maslahat, ogohlantirish, ruxsat so'rash, yo'riqnoma berish kabi ko'plab ko'rinishlar turli sintaktik modellar va pragmatik vositalar orqali ifodalanadi. Shu nuqtada tasnif masalasi nazariy ham, amaliy ham ahamiyat kasb

etadi: bir tomondan, direktivning illokutsion kuchini aniq belgilash nutqiy aktlar tipologiyasini izchil qiladi; ikkinchi tomondan, o'qitish, tarjima va diskurs tahlilida kontekstga mos interpretatsiyani ta'minlaydi.

Xalqaro pragmatika adabiyotida direktivlar Searle tipologiyasida tinglovchini harakatga undovchi aktlar sifatida umumiy toifada beriladi [1], ammo bu toifaning ichki differensiasiyasi har xil maktablarda turlicha yondashuvlar bilan ishlab chiqilgan. Politeness nazariyasida direktivlar "yuz" tahdidi darajasi yuqori bo'lgan aktlar sirasiga kiradi, shuning uchun ularni strategiyalar asosida tavsiflash zarurati tug'iladi [2]. Rus pragmalingsvistik an'analarida esa direktivlarning nutqiy janrlar bilan aloqasi, institutsional diskursdagi reglamentlangan shakllari hamda adresant-adresat munosabatining status omillari ko'proq urg'ulanadi [3]. O'zbek tilshunosligida pragmalingsvistika va nutqiy aktlar masalalari izchil rivojlanayotgan bo'lsa-da, ingliz tilidagi direktivlarning tasnifi bo'yicha mezonlarni bir butun tizim sifatida, ayniqsa illokutsion kuch, muloyimlik va kontekst parametrlari kesishmasida ko'rsatadigan ishlanmalar yetarli darajada umumlashtirilmagan. Tadqiqot muammosi shundan iboratki, direktivlarning ko'p qatlamli tabiati ularni faqat shakliy belgi yoki faqat niyat mezonlari bilan tasniflashni cheklab qo'yadi; natijada periferik, bilvosita, institutsional yoki ekspressiv-derivativ direktivlar bir xil toifaga "tushib qoladi" va tahlil aniqligi pasayadi.

Ushbu maqolaning maqsadi ingliz tilidagi direktiv nutqiy aktlarni pragmalingsvistik mezonlar asosida tasniflashning konseptual modelini ishlab chiqish va uning qo'llanish doirasini asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar bajariladi: birinchidan, direktivlarning illokutsion kuchiga doir yadro va periferik zonalarni ajratish; ikkinchidan, direktivlarni ijtimoiy munosabat parametrlariga ko'ra, ya'ni status, masofa va majburiylik darajasi bilan bog'liq turlarga tizimlashtirish; uchinchidan, bilvosita direktivlarning lingvistik indikatorlarini va ularning diskursiy funksiyalarini aniqlashtirish; to'rtinchidan, tasnif natijalarini mavjud nazariy yondashuvlar bilan qiyoslab, taklif etilayotgan modelning ilmiy qo'shimcha qiymatini ko'rsatish.

Tadqiqot metodologiyasi pragmalingsvistika, diskurs tahlili va nutqiy aktlar nazariyasining integrativ yondashuviga asoslanadi. Nazariy asos sifatida illokutsion aktlarning tasnifi va direktivlarning umumiy ta'riflari, shuningdek muloyimlik va ijtimoiy o'zaro ta'sir modellari qabul qilindi [1; 2]. Metodlar tanlovi direktivlarning faqat til tizimi doirasida emas, balki real muloqotda kontekst bilan birga namoyon bo'lishini hisobga olish zaruratidan kelib chiqadi. Shuning uchun tahlil jarayonida pragmatik interpretatsiya usuli yetakchi bo'lib, unda har bir ifodaning maqsadi, adresatga qo'yilgan talab darajasi, muallifning mas'uliyatni taqsimlash strategiyasi hamda ijtimoiy munosabat parametrlari izchil hisobga olindi.

Empirik material sifatida ingliz tilidagi kundalik muloqot, akademik va xizmat yozishmalari, yo'riqnomaviy va institutsional diskursdan olingan turli vaziyat tipidagi namunalar konseptual tahlil qilindi. Mazkur maqola ma'lum bir korpusdan statistik chiqarmalar berishni ko'zlamaydi; asosiy e'tibor tipologik mezonlarni aniqlashtirishga

qaratildi. Shunga qaramay, tahlilda qayta-qayta uchraydigan struktural modellar va pragmatik markerlar umumlashtirilib, tasnifning ishonchliligini oshirish maqsadida qiyosiy tekshiruv o'tkazildi. Qiyosiy metod doirasida direktivlarning yadro shakllari bilan bilvosita shakllari, shuningdek bir xil kommunikativ maqsadga xizmat qiluvchi, lekin turli muloyimlik strategiyalarida namoyon bo'ladigan variantlar solishtirildi.

Tahlil birliklari sifatida alohida gaplar emas, balki diskursiy harakat sifatidagi direktiv aktlar olindi, chunki bir xil sintaktik konstruktsiya turli kontekstda turlicha illokutsion kuch kasb etishi mumkin. Masalan, savol shakli ruxsat so'rash, iltimos, taklif yoki hatto yumshatilgan buyruq sifatida talqin qilinishi ehtimoli mavjud; buni aniqlash uchun kontekstual shartlar, ya'ni oldingi replikalar, munosabat tarixi, vaziyatning institutsionalligi va adresatning reaksiya imkoniyati kabi omillar e'tiborga olindi. Natijalarni tizimlashtirishda prototipik yondashuvdan foydalanildi: direktivlar qat'iy chegaralangan sinflar sifatida emas, balki yadrodan periferiyaga o'tuvchi kontinuum sifatida talqin qilinib, har bir turga xos belgilarning majmui belgilandi [4].

Results

Tahlil natijasida ingliz tilidagi direktiv nutqiy aktlarni tasniflash uchun uch darajali mezonlar tizimi taklif etildi: illokutsion kuchning majburiylik darajasi, ijtimoiy munosabat parametrlari va lingvistik realizatsiya turi. Birinchi daraja direktivning adresat xatti-harakatiga qo'ygan talabining kuchi bilan belgilanadi va yadro direktivlar hamda periferik direktivlar ajratiladi. Yadro direktivlar adresat uchun aniq harakatni bajarish majburiyatini keltiradigan yoki shunday majburiyatni institutsional tarzda asoslaydigan aktlar bo'lib, ularning tipik ko'rinishlari buyruq va taqiqdir. Ular ko'pincha imperativ, majburiyat modal fe'llari va reglamentlangan formulalar bilan ifodalanadi. Periferik direktivlar esa adresat erkinligini ko'proq saqlagan holda, harakatni tavsiya, taklif yoki maslahat sifatida ko'rsatadi; bunda muallif mas'uliyatni yumshatish, tanlov mavjudligini ta'kidlash va hamkorlik ohangini yaratish strategiyalarini ishga soladi.

Ikkinchi daraja mezonlari direktivning ijtimoiy "narxi"ni, ya'ni muloyimlik talabini belgilovchi parametrlar bilan bog'landi. Status asimmetriyasi kuchli bo'lgan vaziyatlarda yadro direktivlar tabiiyroq ko'rinadi, chunki institut yoki lavozim talabi buyruqni legitimlashtiradi. Biroq ingliz muloqot madaniyatida hatto status ustunligi mavjud bo'lgan sharoitda ham ko'pincha yumshatuvchi markerlar qo'shib, direktivning yuz tahdidi darajasi pasaytiriladi. Status teng yoki masofa katta bo'lgan vaziyatlarda esa buyruq shakli keskinlik keltirishi mumkin; shu bois iltimos va bilvosita direktivlar ko'proq tanlanadi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, tasnifda majburiylik darajasini ijtimoiy masofa parametri bilan kesishma holatda ko'rish zarur: bir xil "harakatga undash" niyati turlicha strategik qadoqlanadi va shu bilan tur tipologiyasi aniqlashadi.

Uchinchi daraja mezonlari direktivning lingvistik realizatsiyasiga taalluqli bo'lib, ularni to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita direktivlarga ajratish imkonini berdi. To'g'ridan-to'g'ri direktivlarda illokutsion maqsad ifodaning konvension shakli bilan mos keladi: imperativ, "must" kabi majburiyat modal birliklari, shuningdek performativ fe'llar yordamida

direktiv aniq signallanadi. Bilvosita direktivlarda esa ifoda shakli boshqa nutqiy akt turiga o'xshaydi, ammo kontekstda direktiv ma'nosi ustuvor bo'ladi. Eng barqaror ko'rinishlar qatoriga savol shaklidagi iltimoslar, shartli konstruksiyalar orqali yumshatilgan talablar, imkoniyatni so'rashga o'xshash formulalar va baholovchi mulohazalar orqali berilgan maslahatlar kiradi. Tahlilda bilvosita direktivlar ko'pincha muallifning "buyurmayapman, taklif qilyapman" degan pozitsiyasini kommunikativ tarzda qurishini, ya'ni mas'uliyatni bo'lishish va adresatning agentligini saqlashga qaratilganini ko'rsatdi.

Taklif etilgan tasnif doirasida direktivlar ichida funksional subturlar ham tizimlashtirildi. Buyruq va taqiq yadro zona sifatida ajratilgan bo'lsa, iltimos yadro bilan periferiyaning chegarasida turadi: iltimosda majburiylik pastroq, ammo adresatga yo'naltirilgan aniq talab mavjud. Maslahat va tavsiya esa periferik direktivlar sifatida belgilandi, chunki ular ko'proq manfaatni adresat tomoniga "ko'chiradi" va bajarilmaslik ehtimolini kommunikativ jihatdan maqbul qiladi. Taklif ham periferik direktiv bo'lib, unda hamkorlik va o'zaro manfaat semantikasi kuchli. Yo'riqnoma va ko'rsatma kabi institutsional direktivlar esa yadro-periferiya continuumida o'ziga xos oraliq pozitsiyani egallaydi: ular majburiylikni bildirish bilan birga, ko'pincha shaxsiy irodadan ko'ra tizim qoidalariga tayanadi.

Natijalar bo'yicha yana bir muhim kuzatuv shundan iboratki, ingliz tilidagi direktivlar tasnifida "illokutsion kuch"ni faqat buyruqning qattiqligi sifatida emas, balki muallifning epistemik pozitsiyasi va normativ asoslash darajasi bilan birga ko'rish zarur. Masalan, "You might want to..." kabi konstruksiyalar grammatik jihatdan ehtimollikni bildirsada, ko'pincha kontekstda kuchli maslahat yoki yumshatilgan talab vazifasini bajaradi; bunda muallif "bilaman" pozitsiyasini ochiq aytmaydi, ammo ekspertlik yoki tajriba implikatsiyasi orqali direktiv ta'sirni saqlab qoladi. Shu tariqa tasnif mezonlari orasida epistemik yumshatish va normativ legitimlik indikatorlari ham muhim komponent sifatida ajratildi.

Olingan natijalar nutqiy aktlar nazariyasining klassik yondashuvlari bilan muvofiqlashadi, biroq direktivlarning ichki tipologiyasini yanada nozikroq ko'rsatadi. Searle direktivlarni umumiy sinf sifatida belgilab, ularning maqsadini "tinglovchini biror ishni qilishga undash" deb izohlaydi [1]. Bizning tasnifda ushbu umumiy ta'rif saqlangan holda, undashning majburiylik darajasi va normativ asoslanganligi alohida mezon sifatida ajratildi; bu, bir tomondan, buyruq va iltimos o'rtasidagi farqni aniqroq ko'rsatadi, ikkinchi tomondan, maslahat va taklifning direktiv tabiatini "kuchsiz buyruq" sifatida emas, balki periferik prototip sifatida talqin qilish imkonini beradi. Bunday yondashuv prototipik kategoriyalash g'oyasiga ham mos keladi: kategoriyalar qat'iy chegaralanmaydi, balki markaziy va chekka namunalarga ega bo'ladi [4].

Muloyimlik nazariyasi doirasida direktivlar yuz tahdidini kuchaytiruvchi aktlar sifatida ko'riladi va yumshatish strategiyalari til tanlovini belgilaydi [2]. Bizning natijalar bu fikrni kengaytiradi: yumshatish faqat "muloyimroq bo'lish" emas, balki illokutsion kuchni qayta taqsimlash, mas'uliyatni bo'lishish, hamkorlikni indeksatsiya qilish kabi funksiyalarni

bajaradi. Masalan, savol shaklidagi bilvosita direktivlarda muallif adresatni “qaror qabul qiluvchi” sifatida ko‘rsatadi; natijada direktivning ijtimoiy narxi pasayadi, lekin amaliy ta’siri ko‘pincha saqlanib qoladi. Shu jihatdan, bilvosita direktivlar muloyimlikning faqat etiketi emas, balki interaksion boshqaruv mexanizmi ekanini ko‘rsatadi.

Rus pragmalingvistikasida institutsional diskurs va nutqiy janrlar masalasi direktivlarni tushuntirishda muhim o‘rin tutadi. Masalan, Karasik diskurs tipologiyasi orqali institutsional muloqotda rol va status parametrlarining til vositalarini tanlashga ta’sirini asoslaydi [5]. Bizning tasnifda institutsional direktivlar yadro-periferiya continuumida alohida oraliq pozitsiyada ko‘rsatildi, chunki ular shaxsiy irodadan ko‘ra qoidaviy legitimlikka tayanadi. Bu natija rus maktabining ijtimoiy-rol omillariga urg‘u beradigan qarashlari bilan hamohang, ammo ingliz tilida yumshatish strategiyalari institutsional sharoitda ham faol qo‘llanishi bilan izohlanadi. Shuningdek, Arutyunova va boshqa tadqiqotchilar kontekst va ma’no hosil bo‘lishining pragmatik tabiatiga e’tibor qaratib, gapning ma’nosi muloqot shartlari bilan birga shakllanishini ko‘rsatgan [6]. Bizning tadqiqotda direktivning aynan kontekstda “direktiv” sifatida tanilishi, ya’ni bilvosita realizatsiyalarning interpretatsiya mexanizmlari, ushbu yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi.

Ingliz tili materialida bilvosita direktivlar masalasi Blum-Kulka va hamkorlari tomonidan iltimoslar va ularning konvension bilvositaligi doirasida keng yoritilgan [7]. Bizning natijalar bilan mushtarak jihat shundaki, bilvosita shakllar ko‘pincha konvensionlashgan bo‘lib, ular aniq “iltimos” funksiyasini bajaradi. Biroq taklif etilgan tasnif iltimos doirasidan tashqariga chiqib, maslahat, yo‘riqnoma va yumshatilgan buyruqlarni ham bilvositalik mezonlari orqali bir tizimda ko‘rishga imkon beradi. Bu esa bilvositalikni faqat iltimosning pragmatik shakli sifatida emas, balki direktiv sinfnining umumiy realizatsiya strategiyasi sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida pragmatika yo‘nalishida nutqiy aktlarning kommunikativ maqsad va kontekst bilan bog‘liqligi, shuningdek muloyimlik va odob me’yorlarining nutqqa ta’siri masalalari yoritilgan [8; 9]. Mazkur maqola ushbu ilmiy yo‘nalishni ingliz tili materialida konkretlashtiradi va o‘zbek auditoriyasi uchun nazariy mezonlarni tizimli ko‘rinishda beradi.

Ayniqsa chet tilini o‘qitishda “imperativ ko‘rsang buyruq” kabi soddalashtirilgan qoidalar o‘rniga, illokutsion kuch, ijtimoiy masofa va bilvositalik indikatorlari asosida tahlil qilish o‘quvchi kompetensiyasini oshirishi mumkin. Shu bilan birga, tasnif tarjimada ham foydali: bilvosita direktivlarni so‘zma-so‘z tarjima qilish ko‘pincha maqsadga zid pragmatik effekt beradi, shuning uchun tarjimon direktiv turini va uning ijtimoiy narxini avval aniqlashi lozim.

Shunday qilib, muhokama natijalari ko‘rsatadiki, direktivlarni tasniflashda bir o‘lchamli yondashuv yetarli emas. Illokutsion kuch, ijtimoiy parametrlarga bog‘liq muloyimlik strategiyalari va lingvistik realizatsiya turi o‘zaro kesishib, direktivning haqiqiy kommunikativ tabiatini belgilaydi. Taklif etilgan model ushbu kesishmani konseptual

tarzda umumlashtiradi va turli diskurslarda qo'llash uchun moslashuvchan mezonlar beradi.

Xulosa.

Maqolada ingliz tilidagi direktiv nutqiy aktlarni tasniflashning pragmalingvistik modeli taklif etildi va u uch darajali mezonlar tizimi asosida asoslandi. Natijalar direktivlarning yadro va periferik zonalarga ajralishini, bu ajratishda majburiylik darajasi va normativ legitimlik muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Shuningdek, status, ijtimoiy masofa va muloyimlik strategiyalari direktivning tanlanishi hamda bilvosita realizatsiyalarning ustuvorligini belgilashi aniqlashtirildi. Tadqiqotning ilmiy hissasi direktivlarni prototipik kontinuum sifatida ko'rsatib, bilvositalikni faqat iltimos doirasida emas, balki direktivlarning umumiy realizatsiya mexanizmi sifatida tushuntirishidir. Amaliy jihatdan, taklif etilgan tasnif chet tilini o'qitish, diskurs tahlili va tarjima jarayonlarida illokutsion maqsadni aniqroq aniqlashga xizmat qiladi. Kelgusida turli janr va registrlarda direktivlarning korpus asosidagi miqdoriy tahlilini amalga oshirish, shuningdek ingliz va o'zbek muloqot an'analari kesishmasida pragmatik interferensiya muammolarini tadqiq etish istiqbolli yo'nalish bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Searle J. R. Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969. 203 p.
2. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some universals in language usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 345 p.
3. Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. Москва: Наука, 1985. 272 с.
4. Lakoff G. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago: University of Chicago Press, 1987. 614 p.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
6. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
7. Blum-Kulka S., House J., Kasper G. Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies. Norwood: Ablex Publishing, 1989. 313 p.
8. Нурмонов А. Лингвистик прагматика асослари. Тошкент: Фан, 2012. 224 б.